

Bernat Etxeparekoaren maitasunezko kopletez (I).

AURELIA ARKOTXA*

Iastik *Compendio Historial de Guipúzcoa* -n (1625), 1850-ean argitaratua eta Oihenartek *Art Poétique* -ean (1665), hau berriz 1967-an Lafittek publikatua, Bernat Etxeparekoa aipatu zuten eta, Oihenarti dagokionez, zorrotzki kritikatu (1).

XIX. mendean gure autorearen maitasunezko kopletez egin ziren irakurketetan sumatuko da, bixtan dena, Oihenarten *behar den bezalakotasunaren* eragina: “des Vers d’amour assés mal seans a Un Ecclesiastique, et surtout a un Curé ayant charge d’ames” (*Art Poétique*) bainan ere, garaiko burgesia *bien pensante*-ak literatura eta moralari buruz ukan zezazkeen kexadurak. Hona Francisque Michelek, Archuk Etxepareren bi kopletez egin zentsura (*Emazten fauore*-n, XVI eta XVII.garren koplak) justifikatuz, diona:

“avant de finir, notre poète trace le tableau des charmes du beau sexe en termes trop vifs pour que son traducteur ait cru devoir les rendre dans notre langue (2). Nous imiterons sa réserve, et nous en tiendrons à la strophe qui termine ce morceau” (3)

Bertze nonbait hauxe ezartzen du:

“(…) si ensuite on jette les yeux sur la pièce qui porte le titre d’Amorosen Gaztiguya, on ne pourra conserver la moindre incertitude sur la paternité de poésies qu’aucun ecclésiastique de nos jours ne voudrait signer.” (4)

(1) “Muchos años ha que M. Etxepare de Navarra la Baja compuso un libro en esta lengua a lo divino”. (*Isasti-Compendio...* Lib. I-1625-).

Francisque Michelek ere azpimarratzen du Isastiren aipamena: “Le Dr de Isasti, qui écrivait en 1625, en cite quatre stances dont il donne la traduction”.

(2) cf J.de URQUIJO: “Introducción al *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare” in *Eusko Ikaskuntza-1933*- 17. or.: “como advierte M.VINSON (*Bibliographie Basque*) esta reimpresión de G.BRUNET deja mucho que desear, y las traducciones (del inspector de enseñanza primaria de La Reole, Archu) no son ni rigurosas, ni exactas.”

(3) “Nor da guïçon modorroa harçaz orhit eztena, / ... /” Argi dago estalkipean gelditzen diren bertsuak 15 eta 16garrenak direla.

(4) FRANCISQUE- MICHEL *Le Pays Basque...* (1857), Fac-similé Ed. Elkar 1983. 441 or.

* Profesora Titular en la Universidad de Burdeos III y en el Departamento de Estudios Vascos de Bayona

Batere ikuspegi kritikorik gabe hartzen da Etxeparek idazten duen dena.

Ikusten den bezala, autorearen “bizia”, errexki kondenatzen da. Kondenatu baino gehiago, batere froga historikorik gabe, asmatzen da ere, batzutan:

“Il avait bien aussi brûlé quelque peu d’encens sur l’autel de l’Amour; mais l’aveu qu’il nous en fait doit nous rendre indulgent pour un péché vraisemblablement de jeunesse; et plus généreux que le proverbe, qui assure que faute avouée est à moitié pardonnée, nous n’hésiterons point à donner l’absolution au prêtre qui publia sa confession dans l’idiome de son pays et sut la rendre profitable à tous.” (5)

Erromantizismoz kutsatuak diren horrelako iritziak XX.mende erdiraino bederen bizi dira, hona, adibide gisa, Gilberte Reicherren lumapean aurki dezakeguna:

“Fou d’amour, il le fut souvent, avant de devenir un digne et loyal prêtre” (6),

edo:

“L’amour qui a rempli la première partie de la vie de Dechepare, a été, on le devine, un amour secret qu’il lui a été impossible de réaliser pleinement et dont le cruel déroulement le

(5) FRANCISQUE-MICHEL in op. cit. 440 or.

(6) eta (7) in ineditoa VII. kapituluak “Le talent de Bernard Dechepare” 135 eta 140 or., seguraski Gil REICHERrek idatzia, kapitulu berean nota batek hauxe baitio: “Nous avons expliqué ailleurs, dans Les légendes Basques dans la tradition humaine la place extraordinairement prépondérante que tiennent les étoiles dans la mystique basque.” Ikus Gil REICHER in op. cit. Ed. Librairie d’Amérique et d’Orient, Paris 1946.

Esker bizi-bizienak Patri Urkizuri argitugabea den dokumentu hau eskaini didalakotz. Behin baino gehiagotan aipatuko baitut, iduritzen zait komeni dela hemen haren sinopsiaren presentatzea bederen: 1/Autorea eta urtea: René LAFON eta Gil REICHER 1938-1952. Testua: zatiaren titulua (gero ikusiko dugu aurkibidean VI.kapitulua bertzerik ez dela: Le milieu littéraire -Les influences possibles. 138 orri mekanografiatuak, 121garrenean hasten direnak eta 259garrenean bukatzen;228 garren orrian hasten da “VIII”.kapitulua (korpusean VIII, bainan aurkibidean VIIgarrena da, ikus beherago): Le talent de Bernard Dechepare”.Kapitulua berak IV zati badauzka eta 149 garren orrialdean bukaera dugu, halere oharrezkoa da 248 zenbaketa agertzen dela orrialde kopuruari dagokionez: “Conclusion:La place de Bernard Dechepare dans la littérature basque.” Zati horren azken zenbakia 154 delarik, Bibliografia, berriz, 255 garren orrialdean hasten da (beraz testu horren berrukitze eta aldatzeak jadanik izanak dira eta falta daitetze (?) 111 orrialde). Aurkibidea “Table des Matières”, 258.horrialdean da eta arras interesantea liburu osoaren plana erakusten baitu, hona zein zen:

“Avant propos/Introduction: état des recherches sur Bernard Dechepare./Chapitre I: Maisons et Églises/Chapitre II: Le pays de Cize et sa situation politique au temps de Bernard Dechepare/Chapitre III La vie et la personne de Bernard Dechepare-L’enfant de Cize et l’adolescent -Le prêtre-Le prisonnier de Pau/Chapitre IV Les Prémices de la langue des basques (Texte et Traduction), (“Texte” eta “et” barratuak dira)- Préface- I La Doctrine chrétienne-Les armes contre la mort-Les dix commandements-Le jugement général-Oraison-II Critique des amoureux-III En faveur des femmes -IV Poème des mariés-V Celui qui est amoureux en secret-VI La séparation des amoureux-VII L’amoureux jaloux - VIII La demande du baiser-IX La requête d’amour-X La dispute

poussa sans doute à entrer dans les ordres comme dans un refuge qui devint bientôt un apostolat.”(7)

Urquijo bera eroriko da Etxepareren maitasunezko poesiei buruz kristalizatu den topikoan:

“En éstas hay algunos versos excesivamente libres que difícilmente se comprende aparecieran bajo el nombre de un sacerdote; mucho menos, de un sacerdote que ejercía autoridad eclesiástica.

(hitza barratua da “Les disputes des” eskuz ezarria) des (hori ere aldatua eskuz) amoureux-XI Faites moi le plaisir de vous en aller au diable-XII Le mépris de la cruelle-XIII La chanson de Monsieur Bernard Dechepare (sic)-XIV Contre-pas-XV Sauterelle. Gero datozen aipamen hauk denak barratuak: “Notes critiques (mekanografiatua) explicatives (hau eskuz)-Tableau de correspondance entre la lere ligne de page de l’édition originale et la présente édition;” Bakarrik “Notes explicatives” atxikia dago. Gero V. kapitulu dator, “à revoir” ohararekin in margine.” Chapitre V: La langue de Bernard Dechepare-I : sons; notations; modifications phonétiques.- II Morphologie: A déclinaison et mots invariables- B Conjugaison-III Syntaxe-IV Vocabulaire-V Versification.

Eskuan dudán idazkiak azken bi kapitulu hauez egina dago, hastapenean erran bezala: “Chapitre VI: Le milieu littéraire. Les influences possibles-Les troubadours français-Les Catalans-Les Castillans-Chapitre VII: Le talent de Bernard Dechepare-Le chant du pays-Le chant de l’amour-Le chant de la foi-Le réalisme de Dechepare-Conclusion: La place de Bernat Dechepare dans la littérature basque “(eskuiskribuz) “Bibliographie.”

Oharrak: Liburu osoaren aurkibidearen irakurketak dioenez, hemen ditugu LAFON eta REICHERrek elkarrekin argitara gogo zuten liburuaren azken VI eta VII.kapitulua. Dirudienez Vigarrena: Le milieu littéraire-Les influences possibles, LAFONek idatzi zuen eta bertzea, erran bezala, REICHERrek (VII. kapitulu: Le talent de Bernard Dechepare, nahiz eta korpuscan Villgarren bezala dargerren). Proiektu horretaz zer bait dio LAFONek berak: (...) opinion que Mme Gil Reicher m’a exposée au cours d’une conversation, en mars 1952, et qu’elle développe dans un ouvrage sur la vie et l’oeuvre de Bernard Dechepare qui doit paraître a Saint Sébastien sous nos deux signatures et dont elle a écrit la partie historique.”(ikus LAFON “notes pour une édition critique et une traduction française des “Linguae vasconum Primitiae” de Bernard Dechepare in BRVAP VIII 1952.). Koldo MITXELENAK ere liburu horren berri bazuen: “Etxepareren bizitzaren berri urri bezain zeatzak eman dizkigute, beste zenbait artean Jaurgain’ek, Huarte’k, Urkixo’k, Gil Reicher andreak: azkeneko onek eta Lafon irakasleak batera prestatu zuten liburua, zoritxarrez, ez da sekula osorik argitara” (ikus Luis MICHELENA “Sarrera -gisa” in 1545-Bernat DECHEPARE-San Sebastián.

MITXELENAREN erranak pentsarazten digu “osorik” ez bazen, bederen atera zirela puska batzu eta ez ote zuen preseski LAFONek egin itzulpen frantsesa gogoan, in 1545 Bernat DECHEPARE-Olerkiak-(1978) edizioan agertu zirenak (baina lehenago BRVAP- en)? Zeren, azken finean, LAFON-REICHER en ineditoaren aurkibidea segituz, hori dugu IV. Kapitulu: “Les Prémices de la langue des Basques (traduction)”. Ohartzekoa da 1978an agertu edizioan “*versión francesa corregida*” idatzia dela. LAFONek seguraski lehen agertu itzulpen frantsesak ditu zuzendu: Lehen 1847koa, orduan baita 1545 geroztik heldu zaigun liburuaren berrargitalpena egiten, “Poésies Basques de Bernard Dechepare, recteur de Saint Michel -le- Vieux, Publiées d’après l’édition de Bordeaux 1545, et traduites pour la première fois en français.Extrait du recueil des Actes de l’Académie.Bordeaux, Henry Faye, Imprimeur et Lithographe, rue Sainte catherine, 139. “.VINSONi eskor badakigu ARCHUK zituela egin eta ez zirela bertze mundukoak (ik. 2.nota).Bigarren frantsesezko itzulpenak VAN EYSENak dira, Berlingo “Euskara aldizkarian (1886.ko IV. alean) hasi zituen argitaratzen: “Traduction littérale des Poésies de Dechepare avec notes explicatives”, URQUIJO k dio: “un segundo tozo apareció en el nº6, mas la publicación no continuó (...).” Gero hor ziren ere bertsu bakanen itzulpenak, bereziki FRANCISQUE-MICHELEk egin zituenak (in Le Pays Basque...) eta Georges LACOMBEk (“notes sur diverses traductions de quelques vers de Dechepare, in RIEV 1912).

Por eso, aunque Francisque-Michel y Julien Vinson calificaron a Dechepare de “Rabelais basque” (...)” (Urquijo 1933, 13)

Mitxelenak, berriz:

“Cuando Francisque-Michel y Vinson le apellidaron “el Rabelais vasco” no anduvieron muy acertados.” (8)

Mitxelenak Urquijo oinarritzat hartu bide du, horregatik komeni liteke, iturrietara joanez, Francisque Michelen azalpen honen bergogoratzea:

“Les poésies légères de Bernard d’Echepare sont charmantes; elles n’ont rien qui doive étonner si l’on réfléchit à l’époque de leur composition, époque où le sentiment des bienséances était à peu près nul, et où Rabelais pouvait, sans que personne le trouvât étrange, dédier au cardinal de Châtillon un des livres du Pantagruel; si l’on réfléchit encore à la facilité de moeurs du prêtre dans les contrées méridionales, et à cette propriété, si commune chez les artistes, de se dédoubler et de séparer complètement le personnage de l’homme.” (Francisque Michel 1983, 448,449)

Ohartzekoa da (eta ulertzekoa, Francisque-Michelek ongi ezagutzen baituke Rabelais-ren obra) hor agertzen den iritzia ez dela hain “primarioa” eta bide interesante batzu idekitzen dituela. Ez ote da sendi, azken finean, autorea bere garaian ulertzekoaren beharra (8 bis)? eta ere, seguraski (Bernaten “haragizko bekatu”-aren xuritzeko baldin bada ere...), autorearen bizia eta obraren arteko bereizkuntzaren egiteko nahia? Francisque Michelek badakike ongi aski, *historiaren kezka* daukalakotz, ez bakarrik Rabelais, baina Ronsard (*Les Amours*

Gisa berean, LAFON eta REICHERrek balia zezaketen III. kapitulua **Gure Herria-n** (XXIX-1957) agertu zen testuarendako: “Le grand poète basque Bernard Dechepare. Que sait-on de la vie de Bernard Dechepare”.

BRSVAP VIII-an, berriz, 1952-an LAFON-ek dio, aldizkariaren aitzineko zenbakian (VIIan) Etxepareren hizkuntza-ikerketan (“étude de la langue”) egin zuela, ez ote da hori ineditoaren aurkibidean den V.kapitulua (“La Langue de Bernard Dechepare”) eta BRSVAP VIII- n agertu artikuluan atxematen diren “Notes explicatives (...)” (in op.cit.143) horiek ez ote dira gure dokumentuko IV.kapitulua bukaeran atxematen direnak (ikus sinopsia)? Gisa guziz, artikulua hori idazten zuen momentu berean gogoan zautan REICHERekin egin behar zuen liburuaren 173. orrian aipatzen baitu, gorago erran bezala.

Argitaragabe diren kapituluaren idazleaz, bi hitz .Seigarrena: “Le milieu littéraire. les influences possibles LAFON Okzitaniarrarena liteke eta zazpigarrena, autoreak berak aitortzen duenez bere liburuaren zitatzean, baina haren estilotik ere ezagut zitekeen, REICHERrena da.

Azken hitz bat: liburuaren titulua **Bernard Dechepare** zitekeen, Gil REICHERren **Légendes Basques...**-en zitatuak dauden autorearen liburuetan haxe baitago, 1946an: “Ouvrages du même auteur (...)” A paraître prochainement: chez Maisonneuve: **BERNARD DECHEPARE** (en collaboration avec René LAFON).

(8) Luis MICHELENA *Historia de la Literatura Vasca*, Ed. Erein 1988, 50.or.

(8 bis) Ikus Pierre LAFITTE-k ETXEPAREz in *Le Basque et la littérature d’expression basque en labourd, Basse-Navarre et Soule*, Collection Aintzina, Bayonne 1941, 34. orrian diona: “Son ouvrage comprend des poèmes religieux, des chansons d’amour d’une audace fort peu ecclésiastique (...)”

e.a.) eta ere Maurice Scève (*Délie*) amodioaz modu loriagarrian mintzatu zirela, zinez amorostu zirela (emazte ugariz Ronsarden kasuan; emazte batez, Pernette du Guillet, Maurice Scèvesenean); *clercs* zirela biak, nahiz *clerc* izatea karguak zekarzkien soldatan mugatzen zen. Dena dela, Francisque-Michel eta bertze askorendako, testu azterketa baino lehen zetorren autorearen bizia (erreal e do fikziozkoa) eta “bizia”-k, “autobiografia”-k du testua justifikatzen.

Oihenarten amodiozko olerkien azterketak (9) testu eta biografien arteko loturretaz mesfidatu behar litekeela derakus, garai guzietan bixtan dena, bainan partikulazki garai horiek guregandik urrun direlarik eta kontutan hartuz, XX.mende bukaera honetan gero eta gehiago ainitzetan ahanzten den parametroa, hau da Ipar eta Hego Euskalherrian tradizio kulturalak ez direla beti berdinak izan, ez berdin errezebituak ere, bereziki 1530-eko Nabarraren puskatzetik goiti eta ere XIX.mende-hastapeneko Espainiako “Independentziako gerla”-tik landa.

Argi da, Oihenarten maitasun-poesigintzaren azterketa egiterakoan problema nagusia ez zela ea *Margarita* edo *Argia* haren maitaleak izan ziren ala ez, baizik eta, idazkia, testua, non koka zitekeen, diakronikoki eta sinkronikoki, Europako literaturan. “Barrokoa” ote zen, hainbertzetan erran izan den bezala, erran nahi da, adibidez, Agrippa d’Aubigné edo, Jean de Sponden literatura familiakoa? ala ez?

Zenbait iritzik ez ote dute *Bestearen* (10) ikuspegian kartzelatu izan euskal idazlea? eta, bereziki XVI, XVII eta XVIII. mendeetaz ari garelarik, ez ote liteke euskal idazle “atzeratu”-aren topikotik (11) ateratzeko tenorea?

(9) Aurelia ARKOTXA “Oihenarten amodiozko poesien azterketa konparatiboa” in **Iker 8, Oihenarten laugarren mendeurrena**, Euskaltzaindia, Bilbo 1994, 401 or.

(10) Ikus Jean GOYHENETCHE *Les Basques et leur Histoire-mythes et réalités*-Elkar, 1993.

(11) “En realidad, se piensa ante todo en un autor medieval.” (L.MICHELENA in op. cit.50 or.)

Ikus ere Jon JUARISTI: “Su obra (...) prefigura una *acronía* que sería endémica en la literatura vasca de los siglos posteriores, podría muy bien haber sido escrita uno o dos siglos atrás. Su acervo de imaginación y motivos, la visión del mundo materializada en su obra, es inequívocamente medieval -o tardomedieval, más exactamente- y si se hace abstracción de su entusiasmo por la imprenta pretecnológica, no se dudaría en equiparlo a un poeta goliardesco de los siglos XIV o XV.” (Jon JUARISTI *Literatura vasca, Historia Crítica de la Literatura Hispánica* n°29-Taurus 1987, 38.or.) Erantzun gisa, autoreari erran litzaioke ez diola mende bat edo bi mende lehenago idatzia izateak Errenazimendutik kanporatzen, ikus mugak Robert hiztegiak, adibidez, non ezartzen dituen: “La Renaissance: Période historique allant du XIV ou du XVe, à la fin du XVIe siècle”. Gero, Etxepareko Bernat goliartetatik denez, hori bertze kontu bat da...

“No tiene sentido preguntarse si Dechepare fue inferior, superior o equiparable a tal o tal escritor de su tiempo, porque pertenece a otro mundo, al mundo de la literatura subalterna.” Jon JUARISTI in op.cit.39.or.)

Eduardo GIL BERAK, alderantziz, hauxe dio “Mossen Bernat”-i buruz: “Baita bertze topikoa bat azkarki erroztatua: berantkeria. Hasieratik, eta hasieratik bereziki, euskal letrak ez omen dira literatur mugimenduen ber tenorean ari. (...) Ez dut neure burua galdu nahi berant eta goiztasunari buruzko diskusionetan edo literatur mugimenduen zinezko esentzia, edo norbaikotzat dituen bere tenorez landan aritzeko posibilitatei buruzkoetan; Ez du merzei.” (in **Mazantini** 1991, 26 or.)

Eztabaida antzua dirudit galdegitea ea Erdi-Aroko ala ez, Errenazimenduko ala ez den Etxepare; interesanteagoa, aztertzea zein diren haren testuen azalak, ikusiz "Erdi-Aroetarik" *Quattrocento*-ra eta honetarik XVI.mendera, zenbat erreka, zenbat sare izan den, agerian ala gorderik (12).

Garai batean azpimarratu izan den bezala Etxepareko Bernat ez zela Errenazimendukoa eta harek inprentaz zuen kezka eragin xumea zuela erakusten, gero eta gehiago baieztatzen da alderantzizkoa. Funtsean jadanik joan den mendean ez ote zuen Francisque-Michelek hori sumatzen:

"Les poésies légères de Bernard d'Echepare sont charmantes; elles n'ont rien qui doive étonner si l'on réfléchit à l'époque de leur composition (...)" (Francisque Michel 1983, 448)

Eduardo Gil Berak lehenik, eta Jon Kortazarrek Patri Urkizuk eman berri bati esker, azpimarratzen dute Etxepare eta Maroten artean diren loturak:

"(...) Clément Marot izan zen ere Etxepareren garaikide hertsia (1496-1544) eta bazituen honekin, aldeak alde, joera kidegarriak ere: zuhurtziarik ezak gartzelara eraman zuen eta haren poema askotan bada sentsualitate eta erlijioaren arteko uztarketa bereziz gaitz bat" (Gil Bera 1991,26) (13)

"(...) Detxeparek badu ondoan, eta informazioaren pistan jarri ninduen Patri Urkizuri bihoakioz esker beroenak, nahiko antzeko idazle frantsesa: Clément Marot (1496-1544). (...) Clément Marot Frantzia bizi den idazle jakintsua da. Zer lotura du baina Detxepareekin? Bi ziurrak, bestea frogatzekoa. Bata Lehete jauna da. Dakikezutenez, Detxeparek Lehete jaunari eskeini zion obra. Clément Marotek ere bazion zer zor Leheteri, honek atera baitzuen gartzelatik (...) Biek zuten jaun babesle bera. Biga, Detxepareren lanaren aurrean agertzen den grabatua lehenago Clément Maroten Doctrina baten azal gisa agertu zen." (Kortazar 1996)

(12) Ikus KORTAZAR: "Errenazimendua ez da berez ongi finkaturiko aro bat, baizik eta kinka larrian bizi den aroa, modernitatearen garapen bidean. Detxeparek liburuan agertzen duena aro biren artean mogitzen den kinka bat da, beraz gutxienez transizio gizontzat hartu beharko genuke, Errenazimenduan sortzen diren kinka larrien artean mogitzen den pertsona." in "Bernat Detxepare: bidegurutzeari", Deustoko unibertsitateak- argitubeharra, Patxi Altunaren gerizapean, Deusto-n Detxepare-ri buruz izan diren bertze mintzaldiekin batera.

Jon JUARISTIki ere dio "Dechepare es un autor de transición entre la cultura medieval y la renacentista, o, lo que viene a ser lo mismo, entre una época en que predomina la tradición oral (y manuscrita) y el nuevo mundo de la letra impresa. Incapaz de advertir los cambios que la introducción del nuevo medio impone a la transición literaria, se muestra ingenua e inmoderadamente optimista en lo que se refiere a las ventajas que su aplicación puede reportar al euskera." (in op. cit. 33 or.)

(13) Ikus ere GIL BERAK VILLONekin egiten duen konparaketa. Ez zait iduritzen halere urrungi joan behar dela konparaketan, VILLONen "Balada"-ren egituratik, adibidez, arras urrun baita ETXEPARE, hainz honak, harek bezala, aspaldiko trobadore eta "trouvères"-etan dituen zenbait erro.

I. BERNAT ETXEPAREKOAREN "ORAY"KOTASUNAZ

Halaber, Jean Haritschelharrek ez dio sekulan Etxepareri garaikotasuna ukatzen (14). Hona zer dion *Kontrapas*-ez egiten duen azterketan:

“Titulu bat badauka olerkiak: *Kontrapas*. Hain zuzen kontrapasa da XVI. mendean oso ezagutua den dantza bat, arrakasta haundikoa.(...) Hizkuntzen arteko dantzan sar daiteke euskara, mundu zabalean dauden hizkuntza guzietan. Hain zuzen XVI.mendean hizkuntz nobleen (latina eta grekoa) eta hizkuntz herrikoien arteko guduka gogoera (sic) ezagutzen du mendebaleko europak. Hizkuntz herrikoietan frantsesak, espainiolak eta bertzeek beren nortasuna nahi dute zaindu, askatasuna lortu. Inprimaturik euskara haien mailean jartzen da. Nola ospa holako gertakaria ez balinbada sartzeko euskara kontrapas deitzen den munduko hizkuntzen dantzan. Alaitasunaren seinaleak dira bai kantua eta bai dantza. Hortakotz da euskara jalgitzen dantzara, hortakotz *Sautrela*-n euskaldunak beren alaitasunaren erakusteko joanen dira oro dantzara.”(14)

Etxaideren ondotik, (15) Mitxelenak (eta honen gibeletik zerrenda luze batek) Etxepare Arcipreste de Hitarekin konparatu izan bazuen ere erakusteko, preseski, Erdi Arokoa zela gehiago Errenazimendukoa baino:

“En realidad, se piensa ante todo en un autor medieval. El paralelo con Juan Ruiz resulta obvio. (...)” (Mitxelena 1988, 50),

bat baino gehiago dira orai iritzi horren kontra altxatzen direnak:

“Erran gabe doake, baina erranik hobe: ez dute ikuskizunik batere. Don Carnal eta Dona Cuaresma, Buen Amor... batere; gure mossen Bernatek ez zituen Ormuz eta Ariman bereixten. Bien arteko mugak arrot ezabatuak zituen; (...)” (Gil Bera 1991, 25)

“(...) el paralelismo tan obvio que ven algunos escritores vascos resulta excesivo.(...) las diferencias son muy grandes y no es justa una equiparación en cuanto a los valores artísticos.” (Aulestia 1991) (16)

“Ni ikasle nintzanean, Bernart (sic) Detxepare Juan Ruiz Hitako atziprestearekin gonbaratzeko ohitura zegoen. Bien artean omen diren parekotasunak medio (...).Oso hedaturik zegoen topikoa zen hori. (...)” (Kortazar 1996)

(14) Jean HARITSCHELHAR “Kontrapas”, in Patxi ALTUNARI omenaldia, Euskaltzaindia, 160/ 161 eta 165 or.

(15) Eduardo GIL BERA: “1955ean izkiriatu zuen Etxaidek Amasei seme Euskalerriko eta han agertzen dira lehen aldiz gure Etxepare eta haien Juan Ruiz elkarrekin aipatuak. Hortik hartu zuen Mitxelenak, (...)” in op. cit.25or.

(16) Gorka AULESTIA “Bernat Dechepare, Escritor medieval o renacentista?” in Muga nº78,1991 92 or., artikulua autoreak publikatu zuen ingelesez 1981 -ean New York-eko Society of Basque Studies-en.

Etxepareri ez zaio bederen gehiago erranen ez dela Errenazimendukoa. Interesante, halere, humanistek euskaldunetaz, gutti gora behera Etxepareren garaian, zuten ikuspegia:

“(…) pour l’histoire officielle des XVIe-XVIIe siècles qui s’était tant attachée a la description de la cour ou de la suite des princes et des princesses de passage ou de séjour entre l’Adour et la Bidassoa, Le Pays Basque n’existait que dans la mesure où il constituait “frontière du royaume”. (...) Dire que les paysans sont pratiquement absents dans les descriptions est une tautologie. Le phénomène est général. (...)L’expression “peuple” est employée dans le cadre des manifestations organisées lors de la traversée des villes par les grands personnages tel Mazarin qui “y fut reçu parmi les acclamations du peuple”. (...) D’une façon générale, la “bascologie (des) auteurs des XVIe-XVIIe siècles est nourrie par des considérations d’ordre ethnologique et anthropologique caractérisée par l’étrangeté linguistique, vestimentaire ou de moeurs, au détriment de l’examen des oeuvres littéraires, des faits de civilisation ou d’histoire.(...)Pour l’humaniste de la Renaissance, (...) “pour organiser la vie de l’homme selon un certain nombre de valeurs” et son prolongement dans le rationalisme bourgeois, l’appréhension de l’étrangeté suscite étonnement, méfiance, généralisation excessive, fantasme, peur. La culture des élites ne peut y voir que corruption et dégradation, y compris dans le domaine linguistique, grammatical, ou lexical. Et de ce point de vue, le panorama intellectuel de l’humanisme n’intègre pas les langues et cultures populaires. La description du parler basque que donne Giovanni Venturino, légat du pape Pie V, est très significative du cadre d’interprétation établi devant des communautés linguistiques étrangères aux héritages dominants gréco-latin ou germanique. “La lingua lor naturale é poi difficilissima d’apprendere parendo che non habbia articoli o cadentie, e strana (...) non intendero per il resto di farne quivi un vocabulario”.

On peut se demander si une telle approche linguistique n’était pas une manière plus ou moins consciente de rejeter la valeur de cette langue ne correspondant pas aux critères et aux paramètres en usage dans l’univers intellectuel humaniste, et donc une manière de la repousser en dehors du cadre européen-centriste établi. Dans ce cas de figure, nous aurions l’illustration du “*De origine, usu et ratione vulgariam vocum linguae gallicae, italicae et hispanicae*” (Jacques Bourgoing, 1583). N’est-ce pas toute la difficulté d’insérer le parler basque et ses locuteurs dans le réseau des connaissances reçues, des normes acceptées?” (Goyhenetche 1993, 28-32)

Ikusiz Europa mendebaleko humanistek nola kontsideratzen zuten euskara eta beraz euskaldunak:

“le langage de ces peuples est fort singulier”, “le peuple grossier partout, se ressentant ici des mœurs espagnoles, étoit rustre, incisif et brutal”, “ils parlent un jargon appelé “basque” (Goyhenetche 1993, 31),

ulertzen da hobekiago zertako Etxeparek, herabearen konplexuak bultzaturik menturaz, *Sautrela*-n dion:

“Heuscaldun den guizon oroc alcha beça buruya”.

Euskara “Berce ororen gaynera” igan dadin nahi du Etxeparek .Ez gintezke arras xuxenean, beraz, Errenazimendukoa dela erranez bakarrik. Etxeparek *nahi* baitu garai berrietan osoki parte hartu, preseski bera letratua, humanista delakotz, Bernard Leheteri zuzentzen dion aurritzean ongi suma daiteke barneko kexadura hori:

“(…) Eta ceren *oray* çuc iauna noble et naturazcoac beçala baytuçu *estimatzen goratzen eta ohoratzen heuscara* çuri neure iaun eta iabia beçala igorten darauritzut heuscarazco coplabatzu ene ignoranciaren araura eguinac. Ceren iauna hayec iqhussiric eta corregituric plazer duçun beçala irudi baçautzu *imprimi eraci diçaçun eta çure escutic oroc dugum ioya ederra Imprimituric* heuscara *orano* içan eztena eta çure hatse honetic dadin aitzinerat augmenta continua eta publica mundu gucietara eta bascoec *berceç beçala* duten bere lengoagian scribuz cerbait doctrina eta *plazer harceco solaz eguiteco cantatzeco eta denbora igaraiteco materia* (...)” (Etxepare 1545, aurritzean) (17)

Hemen azpimarratzekoak dira:

- “oray” (lehenagoko egoeren kontra),
- “estimatzen, goratzen eta ohoratzen heuscara” (orai artio ikusten den mesprituaren kontra),
- “orano” (garai berriak lehenagoko ezezaguntasunaren kontra),
- “berceç beçala” (“normetan”= Europako humanisten kriterioetan sartzeko tirria),
- plazer harceco solaz eguiteco cantatzeco eta denbora iragaiteco materia” (“bascoec” ere, erraten denaren kontra, baitituzte ohidura finak, “gentilak”, Lehete “Erregueren advocatu vizezco eta nobleac” behar den bezala estima dezazkeenak)
- eta, bixtan dena, inprimitzearen inportantzia izigarria Bernat Etxeparekoaren xede handiena euskara hizkuntza letratuaren heinera heldua delakoaren erakustea baita:

“Ceren bascoac baitira abil animos eta gentil eta hetan içan baita *eta baita sciencia gucietan letratu handiric* miraz nago

(17) Ikus in Faksimilea: *Euskal Editoreen Elkarte*, Zarautz 1984 eta *Linguae Vasconum Primitiae*. 1545-1995, Bilbao 1984. Artikulu honetan diren Etxepareren zitazioak faksimiletik hartuak dira.

iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra eguitera eta scributan imeitera ceren ladin publica mundu gucietara berce lengoagiac beçala hayn scribatzeco hondela.” (Etxepare 1545, aurritzean)

Kontrapas-ean zion:

“Bascoac oroc preciazē
Heuscara ez iaquin harrē
Oroc iccassiren dute
Oray cerden heuscara.” (Etxepare 1545, *Kontrapas*)

Sautrela-n:

“Heuscaldunac mundu orotan preciatu ciraden
Bana hayen lengoagiaz berce oro burlatzen
Ceren eceyn scripturan erideiten ezpaitzen” (Etxepare 1545, *Sautrela*)

Mossen Bernatek berak aski argiki eta ozenki erran eta kantatzen du euskaldunak ez direla letratu bezala ikusiak. Berehala aipatuko diren hitzen idurikoak entzun zezazkeen (erreferentzia XVIII.mendekoa bainan bi mende lehenago berdintsu zitekeen):

“les bonnes qualités sont d’être extrêmement zélés pour la catholicité, d’être les plus dispos de corps qui soient au monde, les meilleurs hommes de Mer de l’Europe, et les meilleurs soldats dans leur Pais. Comme leur entretien est fort grossier, on ne peut pas avoir de plaisir avec eux, si ce n’est par une espèce de miracle” (Goyenette, 1993, 31)

Horregatik Etxeparek:

“Heuscaldun den guiçon oroc alcha beça buruya
Eci huyen lengoagia ičanenda floria
Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhasteco desira” (Etxepare 1545, *Sautrela*)

Gorago aipatu baitut “oray” denborazko adberbioaren inportantzia, ohartzekoa da *Kontrapas* osoki lehen eta oraiaren arteko antitesiarean inguruan eraikia dela:

- 1/ Idekitze bat oraitik partitzen dena (“benedika dadila”, “eman dio”, “behar duyen”), oraiko mendean osoki kokatuz.
- 2/ Gero datozen sei kopletan “oray” agertuko zaigu beti anafora gisa erabilia:
 - “Oray dute phorogatu”
 - “Oray aldiz hic beharduc”
 - “Oray hura iganen da
 - “Oray cerden heuscara.”
 - “Oray dano egon bahiz”
 - “Oray ezta erideyten”

Antiesiaren hain kontzienteki erabiltzeak eskolatua salatzen du: beti lehena eta oraia, edo etorkizuna, oposatzen dira.

3/ Zazpigarrena, aldiz, hastapenekoaren paraleloa da, hura bezala oraian osoki finkatua:

- “çuten” / “dute”; “inçan” / “beharduc; “içan dira” / “iganen da” / “preciatzē (zituzten)” / “iccasiren dute”; “Oray dano egon bahiz” / “Hi engoitic ebiliren”).

Sautrelan ere kezka berdina suma daiteke, bi aldiz “oray” anafora bezala erabilia dager:

- “Oray aldiz içaneniz orotaco lehena”
- “Oray dute iccassiren nola gauça honacen”

Lehendabiziko bi bertsetan *Kontrapas*-en orai eta lehenagoko garaien artean genuen antiesia berdina agertzen da, (hemen argiago aurkakoa den denbora-adberbioa erabiltzen baitu, “lehenago”):

“O heuscara lauda ezac garacico herria
Ceren hantic vqhen baytuc beharduyan thornuya
Lehenago hi baitinçan lengoagetan *azquena*
Oray aldiz içaneniz orotaco *lehena*.” (Etxepare 1545, *Sautrela*)

Lehen koplaren azken bi neurtitzetan bi antiesia mota dauzkagu, bat denboraren inguruan eraikia eta bertzea ordenarenean (hierarkian): “lehenago” (-A) / “oray” (+A) + “azquenan” (-B) / “lehen” (+B), paralelismoa arreta handiz emana gainera, lau kontzeptuak neurtitzen lau puntetan emanak baitira, laukiaren figura hartuz, *-ena* errimak baturik gainera:

“lehenago” (-A)	“azquena” (-B)
“Oray” (+A)	“lehen” (+B)

eta antiesia goititik beiti edo beheititik goiti *irakurtuz* (kantatzeko eginak izan baziren ere eta hor dudarik ez dago, ezin uka “scripturac” leku garrantzitsua daukala gero ikusiko dugun bezala).

Nolaz guk, hainbertze mende eta garaiek ezarri okiltasunen ondotik, uka diezaiokegu duela 450 urte idatzi zuen gizon hari bere garaikotasuna, ikusiz gainera ozenki eta klarki, *berak* “oraykotasuna” (“Errenazimendu” -aren konzeptua, mugimendu bezala, XIX.hastapeneko baizik ez baita) errebindikatzen duela?

II. “HERRIKOTASUNA” -REN PROBLEMATIKA

Unibertsoari “lengoage propria”-n idekitzeko borondatea ikusten zaio garai berrietako den Etxepareko Bernati. Bilatzekoak bertzerik ez dira geografia mugez zabaltzeko tirria derakusten aipamenak:

“publica mundu gucietara” (bi aldiz),
“nacione oroc”, (aurritzian)
“Heuscara ialgui adi capora”
“ialgui adi plaçara”
“Ialgui adi mundura”

“Ohoria orotan”
 “habil mundu gucira”
 “Mundu gucietaric” (*Kontrapas*)
 “Heuscara da campora”
 “(...) orotaco lehena”
 “mundu orotan” (*Sautrela*)

Garaietako hizkuntza *vulgare*-k daramaten mugimendu zabalaren par, latina azalean bazterturik utzi eta, liburuaren mamia euskaraz idazten du, erran nahi da “berce oro burlatzen” den hizkuntzan, “Garacico herri”-ko hizkuntzan.

Herritartasunak ikasketen falta erran nahi ote du?
 Badirudi hori dela Patxi Altunaren iritzia:

“*Herri poeta eta bertsolaria da batipat, poeta ikasia eta landua ez delako, inongo eskola maisuk emandako arau eta legerik betetzen ez duelako bertsogintzan (...). Bertsolaria da azkenik eta ez poeta landua (...)*” (Altuna 1981, 321) (17 bis)

Bertzalde, Patxi Altunak, Etxepareren hamabosteko silabadun (18) neurtuz “herrikoa” aztertzerakoan ematen dituen adibideek denek latinoengana edo Erdi Aroko eliza kantuetara garamatzate, erakutsiz tradizioan kokatzen dela:

“Erdi aroan latinez egiten eta kantatzen ziren asko eta asko halakoak zirela badakigu, Oihenartek Etxepareren eta bere aurreko gainerako poeta guztien bertsoen kontra honela badio ere: “Ce sont tous des Uers de quinze syllabes, dont nous ne trouuerons point d'exemple parmy les ouurages des poetes françois, Italiens et Espaignols (...) Oihenartek ez zituen nonbait hauek esate baterako ezagutzen: *Tantum vini habet nemo quantum fudit sanguinis*, Aurelianoren soldadoek Igarren mendean kantatzen omen zutena; edota askoz geroago Eliz kanta baten *Apparebit repentina dies magna Domini/Fur obscura velut nocte improvisos occupans* bi lehenak (...).

“Etxepare, Oihenarten ustearen kontra, erdi aroko tradizio luze batean, elizak bereziki gorde, landu eta herriak oso ezaguna zuenean, txertaturik dago(...)” (Altuna, 1981, 326/327).

Elizak zaindu Erdi Aroko tradizio “luze”-a ez ote da, eskolatuen? Interesantea, adibide gisa, Michel Zinkek garai haietaz diona:

“L’Eglise a le monopole des outils et de l’apprentissage intellectuels. Les clercs sont tout occupés à recopier, commenter,

(17 bis) Patxi ALTUNA “Etxepare herri poeta” in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Universidad de Deusto, 1981, 321 or.

(18): ikus Jon JUARISTIK diona, Patxi ALTUNArekin ez baitago ados: “(...) en realidad los versos de cheparianos se ajustan en su mayoría al modelo del hexadecasílabo agudo (8/7+1), aunque no faltan entre ellos casos de anisilabismo.” in. op. cit. 35. or.

Ikus Patxi ALTUNAREN erantzuna in *Linguae Vasconum Primitiae*, 1545-1995, Euskaltzaindia 1995, 18.or.

imiter les auteurs antiques, a approfondir l'exégèse scripturaire, à composer des poèmes liturgiques, bientôt à renouer avec la philosophie. Pourquoi auraient-ils cherché à forger, dans une langue qui existait à peine, une culture qui n'existait pas? Pourquoi auraient-ils pris la peine de copier les chansons qui existaient pourtant puisque sermons et ordonnances conciliaires les condamnent dès le VIe siècle. (...) Pourquoi auraient-ils noté des légendes où affleuraient encore les croyances païennes? Et s'ils ne le faisaient pas, qui le ferait? On ne pouvait apprendre à lire et à écrire qu'au sein de l'Eglise. Et apprendre à lire et à écrire, c'était apprendre le latin. A l'extrême fin du XIIIe siècle encore, à une époque où la littérature française est florissante depuis deux cents ans et où dans les faits bien des laïcs savent lire tout en ignorant complètement ou presque le latin, le catalan Raymond Lulle, dans son traité d'éducation *Doctrina pueril*, recommande comme une audace d'enseigner la lecture et l'écriture à l'enfant dans sa langue maternelle." (Zink 1993, 14)

Era berean, autore berak azpimarratzen du Erdi Aroan eskritura eta ahozkotasanaren arteko mugak biziki lerrakorrak zirela (18 bis):

"(...)durant tout le Moyen Age, et bien que la place de l'écrit ne cesse de s'étendre, les relations entre l'oral et l'écrit sont d'une façon générale très différentes de celles dont nous avons l'habitude. La "performance" orale (...) joue en règle générale le rôle essentiel, et l'écrit semble n'être la que pour pallier les défaillances de la mémoire. Cela est vrai même dans le domaine juridique: il existe des chartes vierges, qui ne font que témoigner de l'existence d'un acte passé oralement. (...)Cela est beaucoup plus vrai encore s'agissant d'oeuvres littéraires. *L'oeuvre médiévale, quelle qu'elle soit, est toujours appelée à transiter par la voix et n'existe qu'en performance. L'essentiel de la poésie, latine et romane, est chanté.* Bien plus, jusqu'à l'apparition du roman, toute la littérature en langue vulgaire, sans exception, est destinée au chant. La lecture, celle du vers comme celle de la prose, se fait à voix haute, et sur un mode qui est sans doute souvent celui de la cantillation." (Zink 1993, 15)

Konbeni ere ez ahanztea Erdi Aro osoan, XIX.mende arte, unibertsitateetan ahozkotasanak ukan duen oinarritzko lekua:

"Au XIIIe siècle encore, lorsque les universités sont fondées, leur fonctionnement témoigne du *primat de l'oralité et de la médiatisation de la lecture par la voix jusque dans les sphères les plus élevées du savoir: le cours consiste dans la lecture à voix*

(18 bis) Michel ZINK Introduction à la littérature française du Moyen Age-Latin et langue vulgaire/ Chanson de geste, histoire, roman/ Amour courtois et rêve chevaleresque/Allégorie, rhétorique, herméneutique, Presses universitaires de Nancy 1993, 15 or.

haute, accompagnée d'un commentaire, d'un texte que les étudiants n'ont pas sous les yeux. Et l'université répugne tant à l'écriture que les examens resteront uniquement oraux jusqu'à la fin du XIXe siècle. (Zink 1993, 16)

“Herrikoitasun”-a ez ote liteke hobekiago definitu behar? Oihenartek uste ez zuen bezala, artoski moldatzen baitzituen Etxeparek koplak, eta ez baitzuen sekulan:

“hitza edozein silabatan erdibitzen, baizik eta ia beti hitzaren erroa atzizkiari edota, hitza konposatua bada, bi erroak elkarri lotzen zaizkon puntuan.” (Altuna 1981, 333)

Oihenartendako Etxepare “vulgares versificatores”-etarik zen eta erran gabe doa “vulgares”-ek ezezko zentzua zaukala haren lumapean, Altunarendako, aldiz, ez da hala:

“halaz ere Oihenartek “vulgares versificatores” deitzen ditu Etxepare eta bera baino lehenagoko beste guztiak. “Vulgares” horrek ez du *arrunt* edo *hortik honako* esan nahi, baizik *herriko*, egia; nolnahi ere, *herriko* izatea landua eta ikasiaren kontrakoa da Oihenartentzat eta hainbestez baita *erdipurdikoa* ere. (...) Eskertu beharra diogu, horratio, Etxepareri eta gainerakoei “vulgares versificatores” izena emana, horixe nahi bait dugu (...) argitan ipini, hots Etxepare herri poeta dela.” (Altuna 1981, 335)

Zer balio ote du Oihenarten iritziak? Ez ote dugu hor garaiari arras lotua den aburua? Garaiko kriterio eta estetika-printzipioek ez ote zuten itsutzen, normala zitekeen bezala? Ez ote da pentsatu behar Oihenarte eta Etxepare *bi eskola* ezberdinetakoak zirela, negurri batean bederen, loturak ere baitituzte, *bi mundu* ezberdinekoak (Kontra Erreforma aitzinekoa bat, bertzea gerokoa)?

Ez dut uste *ez ikasiaren* argumentoa balia dezakegula Etxeparerendako. Jon Kortazarrek ideia berdina azaltzen du:

“Orain arte, uste dut Etxepare ahozko kulturarekin lotzeko jarrera egon dela gure artean. Alderantziz, esan nahi nuke idazmoldearekin loturik, ikusiko bagenu arazoa ez genuke agertzerik izango, idatzizko kulturaren aztarnak nonnahi usteguzten baitira Etxeparengan. Patxi Altunak, noizbait, “herri poeta” deitu du, agian, ene iritiziz, “herri”k hor adierazten duena garbiegi azaldu gabe;” (Kortazar 1996)

Patxi Altunari eskatzen ahal zaio “Herriko” izatearen definizio argiago bat, bainan Oihenarteri ihardesten ahal zaio ere Etxepare ez zela harek uste zuen bezain ezdeusa koplagintzan, dokumentu zaharren aipuek entzutera ematen duten arabera bederen, “avilidat suficiencia y letras y otras virtudes” baitzituen (Urquijo 1933, 12, 13).

Gai berdinarekin jarraikitzeke baieztu ote daiteke Juaristik dion bezain deplauki:

“Los poemas de Etxepare no estaban, pues, destinados a una lectura individual, sino a ser recitados y cantados en común por

un público de campesinos y artesanos (*no es desde luego, un libro dirigido a los clérigos ni a la nobleza*, escarmentos ambos que no usaban el euskera como lengua culta).” (Juaristi 1987, 32)

Gorago azpimarratua izan da ez zitezkeela idatzia eta ahozkoa ikasia (“lengua culta”?) eta ez ikasiaren alor bezala hain errexki bereiz eta hori Erdi Aro osoan (ikus Zink 1993, 11/26); agertu da ere Altunak erabili izan duen terminoa berdefinitu beharra dela, orai, Juaristiri erantzuteko, konbeni liteke, menturaz, berraipatzea hain ezagutua den XV .mende hastapeneko gutun hura, *noble* batek bertze *noble* bati *euskaraz* idatzi izan zuena eta mirakuluz atxiki izan dena. Hautatu adibidea ez baldin bada batere literarioa ere, euskararen erabiltze sozialaz zerbait islatzen du: Iruneako Machin de Salbak, Karlos III erregeren idazkariak, 1415eko inguruetan, Donibane Garaziko Martin de Sant Martin, Lekunberriko gazteluko jaunak igorri euskal hitzari ihardesten diona ikusiz, ohartzten gara “iaun handiec”, nahiz arras erromanizatuak izan, euskara erabiltzen zutela (gogoan atxikiz, beti, idazte ezak ez duela hizkuntzaren baliatze eza frogatzen...):

“Et jainatiçula abarion ez nayz bildur esten alla. Et jaquiçu doni Johane garacicoec dute gracia eRegue baytaric hurtean yruroquey t’amabi florin hurtean baytator sey florin et tercio bat ylean Rebaticera colectoreari et alegraçayteç ongui. çure gucia Machin de çalba.” (19)

Argi ta garbi da Erdi Aroan euskaraz idatzi izan dela:

“Et puis il y a certainement déjà, pour les rares personnes qui savent écrire (...), ce “plaisir d’écrire dans sa langue naturelle”, si vif chez ceux qui pratiquent le basque, et qui dut attendre cependant encore un grand siècle avant de passer de la correspondance privée à l’expression publique.” (Orpustan 1991, 132, 133)

Ikusia ikusi eta gero erran ote daiteke “no es desde luego, un libro dirigido a los clérigos ni a la nobleza”. Zergatik ez?

Ez ote zaio Bernard Lehete “erregueren aduocatu”-ari mintzo, aurrizian? ez ote du “iaun handi” horrek geriza eta laguntzen? Ez ote ditu “Prince eta iaun handiac” aski goraiatzeko? Ez ote daiteke pentsa ere Bernard Lehete baino inportanteagoak bazirela menturaz gortean Etxeparearen xedearren gorpuztea (liburuaren inprimitzea) lagunduko zutenak?

“Outre la protection de l’avocat bordelais (et basque: il y avait des basques, parfois notables, dans le Bordeaux du XVIe siècle) Bernard Lehet, reçut-il, comme plus tard le protestant Leïçarraga

(19) Ikus Jean Baptiste ORPUSTANek eman xehetasunak “Du Moyen Age aux temps modernes: société et culture” 132/133 or. in *Le Pays de Cize*, Ed. Izpegi 1991, eta *Textos arcaicos vascos* (Luis MICHELENA) *Contribución a los estudios y edición de textos arcaicos vascos* (Sarasola), Gipuzkoako Foru Aldundia 1990.

de Jeanne d'Albret et le curé Axular de l'évêque Bertrand d'Echauz, un encouragement venu de plus haut? Il écrit en effet, à propos de la réputation du basque chez les grands:

“Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
Scribatuz hal balute iqhasteco desira.”

(...)

Et l'on songe évidemment a la cour de la reine de Navarre, Marguerite d'Angoulême, la soeur de François 1er, dont le protégé Rabelais venait, pour la première fois en France, de faire imprimer quelques phrases de basque dans son *Pantagruel* (1532)” (Orpustan, 1991,134)

Idazkiak salatzen du zenbatetaraino den inportantea autorearentzat “prince eta iaun handi”-engandik lor dezakeen estimua, halaber, idazkiak du ere agerrarazten *litteris eruditus* -aren seinalea, *Contrapas* -en “lehenago”/“oray” antitesiaren bitartez sumatzen den bezala. Aitzinago aipatu izan da hemen, behin eta berriz, ahozkotasanuk leku handia daukala izate horretan (eta ahozkotasuna ez dela beti ez eskolatuarekin lotu behar, berrikus, adibide bezala, Erdi Aroko unibertsitateaz erran dena), bainan ere, berdenboran, ezin uka “scribuak” duen garrantzia; aipuen ikustea aski:

“(...) miraz nago iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra eguitera eta *scributan imeitera* ceren ladin publica mundu gucietara berce lengoagiac beçala hayn *scribatzeco hondela*. Eta causa honegatic guelditzenda abataturic eceyn reputatione vague eta berce nacione oroc vste dute ecin densere (sic) *scriba dayteyela* lengoage hartan nola berce oroc *baitu te scribatzen* beryan(...). (...)eta bascoec bercec beçala *duten bere lengoagian scribiz cerbait doctrina* (...)” (Etxepare 1545, aurriztean)

“Berce gendec vsteçuten
Ecín scriba çayteyén” (Etxepare 1545, *Kontrapas*)

“Heuscaldunac mundu orotanpreciatu ciraden
Bana hayen lengoagiaz berce oro burlatzen
Ceren eceyn *scripturan erideiten ezpaitzen*”

“Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhasteco desira.” (Etxepare 1545, *Sautrela*)

II 1 *Amorosen gaztiguya eta Emazten fauore- ren arkitekturaz:*

Mossen Bernatek latinez “skribitzen” ikasia zukeen menturaz monastegi edo (eta) unibertsitatean (Axularren gisan), ikusten zaio arrazoinatzen badakiela, *ratio dicendi* -ak berekin daraman logikaren erabilpena menperatzen duela. Horregatik, aipatzekoa Patxi Altunak liburuaren arkitekturaz, kasu honetan lehen sailaz, diona:

“Lehen saila, askozaz luzeena eta ugariena, erlijio gaiak osatzen dute eta hauen artean oso zati handia, handiena ez bada ere, dagokio Ama Birjinari. Badu honek arrazoi sendoa poetaren liburu plangintza osoan: Mariari poetak izan ziezaiokeen jaiduraz gainera, hamar olerkitan kantatuko dituen lurreko maitasun-maitakeriei kontrajartzen die Mariaganako maitasuna.” Amoriac vano dira harçaz berce guciac” (II 28), esaten digu; (...)” (Altuna, 1981, 324)

Orpustanek ere eraikuntzaren garrantzia berezia agerrarazten du Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae* eta Oihenarteren olerki-liburua konparatzen dituelarik:

“Eztaikit aski ohartu denez iduriz bitxikeria huni: Etxeparek eman zuelarik, Oihenartek berak dion bezala (...) liburuia “bi partetan zatiturik”, lehenean doktrina girixtinoaren zatiak, bigarrenean maitasunezkoak (eta ere presondegiko “kexua”, Oihenarten hitzaz baliatuz), Oihenartek ere eman zituen bi zati, baina gaiak alderantziz, lehenik maitasunezkoak, bigarrenik “Iainkoazko neurtitzak”, erdaraz “vers de Devotion” (eta aurriztean “quelques rimes pies”). (...) Ageri da zerbait moldez aitzineko liburuak duela ondokoa manatu (eta jakin gabe molde bereko bertze libururik egin zenez bien artean: balirudike, hala izan balitz, Oihenartek etzuela hoinbertze azpimarratuko Primitiae-ren planoan, edo hau bakarrik). Nolaz?

Hemen baldintza zenbait aitzinatu behar da: edo erakusteko hobe zela nertiz mundutarretarik “Jainkoazko”-etara goititzea, alderantziz jaustea baino (...). Izan daiteke ere Oihenartek ttipitu nahi izan duen bere jakintza doktrinala. (...)

Azkenik oraino, ohar gaiten Oihenartek ezarri dituela bigarren bilduma ondarrean olerki “ttipiak”..., Etxeparek bezala, eta eztutela egite bakarria ttipitasunean, baina gain ere (...)” (20)

Etxepareren kasuan dudarik ez, Altunak gorago dion bezala, inportanteena lehenik ezartzen duela, erran nahi da doktrina eta “lurreko maitasun-maitakeri”-en aitzinean Andre dena Mariarentzat duen preferentzia. Alorra, kontestua, oinarritzkoa da maitasunezko koplentzua zein den jakin nahi bada.

Olerkietan liburuan bezala, formaren presentzia sumatzen da (21). Adibide gisa, har ditzagun hain garrantzitsuak diren *Amorosen gaztiguya* eta *Emazten* fauore.

(20) Jean Baptiste ORPUSTAN “Bernat Etxepare ‘ta Amalde Oihenart: ondoriotasunetik harat” in *Iker* 8, *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Euskaltzaindia, 1992, 456 or.).

(21) Ikus Jon KORTAZAR: “Maitasun poemetan, nik uste, badago egitura oso orekatua. Amorosen gaztiguya eta Emazteen (sic) fabore poemek testuaren funtzio bikoitza betetzen dute, eta jainkoazko eta munduzko amodiaren (sic) arteko bereziketa osatzen dute. IV (“Ezkonduyen koplak”) eta V (“Amoros sekretuki dena”) poemek maitaleak adierazi ez dion maitasuna dute gaitzat, eta alderantzizkoak dira VIII (“Potaren galdatzia”) eta IX (“Amorez errekeritzia”), haucetan maitaleak maitasuna adierazten baitio maiteari. (...)” in “Bernat Etxepare: Bidegurutzean”, nik dudana kopiaren 10.or.)

IIIa: *Amorosen gaztiguya*:

Amorosen gaztiguya osoan dizertazio luze bat egiten du Etxeparek. Laburtuz eta sintetizatuz: tesia, antitesia, sintesia, logika, eta bereziki silogismoan finkatzen da arrazoinamendua. Hauxe genuke mugimendua:

1- *Sarrera edo Idekitzea* (I) (21 bis).

Lehenik sarreran den distikoa, inportanteena, partiera hor baitzaigu agertzen, hor ematen baitu definizioa:

“Berce berceric gogoan eta nic andredona maria”,(22)

Eta helburu didakikoa:

“Andre hona daquigula gucior othoy *valia*.” (I)

Hastapenetik, beraz, entzunirakurleak badaki non dabilen, badaki bide “xuxena” erakutsiko zaiola. Konturatzen gara nola antitesietaz baliatzen den: “berce” / “nic” eta “berceric” (=maitasun ugari)/ “andredona maria” (maitasun bakarra).

Baliatzen da ere arras finki beste kalkulo batez:

“nik” —> “andredona maria”

eta,

“andredona mariak” —> “gu”

Mossen Bernatek argiki agertzen du bere engaiamendua, “andredona maria”-ren aitzinean sendi duen apaltasuna hura ez baita andre lurtarra. Halere, bere misericordia izigarrian, denengandik hurbil da: “Andre hona daquigula gucior othoy *valia*”. Baliatze hori ezin gehiagozkoa da denentzat, betiereko bizia unkitzen baitu: salbamendua.

2- *Amore=Dolore* (I —> VI)

Testu guzian hedatzen da argumentazioa, behar dituen itzuli-mitzuli logikoeekin. Kasu honetan Etxeparek duen xede didaktikoa behin eta berriz agertuko da:

“*Honliçaten gaztiguric aguian enzun liroyte*
Amorebat hautaceco conseylubat nequeye
Balinetan seculacoz gogoan sar valequie.” (II),

(21 bis) Zenbaki erromatarrek: I, II, III..., bertsoak dituzte seinalatzen.

(22) Kasu honetan ez nago Jon KORTAZARrekin ados, diolarik :”d/ Ama Birjina unibertsoaren gune gisa kokatua omen dago liburuan.Baina maitasun poematan beste horrenbeste egin du gizakiarekin, bera da unibertso gune.” (ikus in op. cit. nik dudakopian, 5. or.).

Dirudit Etxeparearen ikuspegia, gero Axularrena izanen den bezala (Aristoteles-en eragina hor ere), arras hierarkizatua dela: lehen, piramidaren gainean, “zeru”-an: Jainkoa; bigarren: Ama Birjina, haren “ararteko” dena, ez baitu bekatu orijinala ezagutzen; hirugarren: lurekoen artean (= bekatoretan), Mossen Bernat Etxeparekoa, duen karguarengatik, ararteko dena ere, laugarren, piramidaren zolan: gainerako jende guziak.

eta zabalduko, aitzinean agertu antitesiak modu ezberdinean kurutzaraziz:

“nic” = “berce”: “Ni haurc *ere* vqhen dicit ceynbatere amore”
(III)

eta ondorio matematikoa (salbamenduarendako okerra kasu honetan) ateraz:

“*Bana hantic eztut vqhen prouechuric batere*” (III).

Azpmarratzekoa ondorioa ez dela hipotesian oinarritzen baizik eta *esperientzian* (“*Ni haurc ere*”, “*eztut vqhen prouechuric*”), menturaz san Paulo edo bereziki san Agustinen *Konfesioak* zituen gogoan. Halere prudentzia handirekin mintzatu behar gintezke *Ni* horretaz, hemen didaktikaren egibidean osoki sartzan delakotz zeren ez zaio kasu partikularra interesatzen. *Konfesio*-aren helburuetarik bat, ez da ahantzi behar Mossen Bernat Etxeparekoak duen kargu eklesiastikoa, bertzeentzat, kolektibitatearentzat, erakaspengarria izanen den hedadura baita:

“Amoretan plazer (+A) baten(+B) mila (-B) dira dolore (-A)”
(III)

Ohartzekoak hor ere, antitesien garrantzia, logikaren finezia: “plazer”/ “dolore”; “bat(en)” / “mila” kiasma -ren figuran emana gainera (ABBA).

Hipotesia helburu eta ondorio bakar baten demonstrazioaren egiteko finkatua denez, problemaren emaitza ez daiteke if erzinaz ezar: “mila plazer” = “dolore bat”...

Argi da inpresionatu behar dela eta “bat”—>”mila” zenbakien artean dagon urruntasuna (oposaketa) gogoan finkatua izateko borobildua dela, erran zaharren modu eta egitura hartuz.

Salbamenduaz ari baitzaigu Etxepare, arimaren osasunaz: “hobena date gayzenic arimaren berere” (IV), (hor ere ikus “hobena” / “gayzenic”-en artean dagoen aurkakuntza), lurreko amodioetan den lanjerra azpmarratu eta gero “beqhatu”-aren problematika argiki sartuko du:

“Beqhatuzco amoria bethi date traydore” (V)

“Beccatuya gueldicenda penaçeco guero ere” (V)

“Vuste bano lehenguira hilcen beqhatoriac” (VIII)

Darabilan logikaren argitasuna paralelo antitetiko ugarien erabilpenean dager, ikusi ditugu etsenplu batzu, hona hemen bertze bat:

“Anhiz plazer vqhen badu anhiz vehardolore.” (V)

Printzipio biblikoaren gogoarazteko (“bakoitxak bere egitatean arabera pagatuko du”), egokiena berdintasun matematikoa: “anhiz plazer” = “anhiz dolore”.

Bainan finezia denboraldian dator:

“Anhiz plazer *vqhen badu* anhiz vehar dolore.”

Gogoarazten dizkigu Axularren zati batzu, geroan baitago dena: betiereko bizi jainkotiarra eta ifernuko madarikatzea)...

3- *Amodio betegina*, “*perfeta*”, *Andredona Mariarena* (VI—>XXXIII)
Zati luze honek badauzka ere barneztatiketak:

- Sarrera, tesiaren presentatzea: Amore bakarra: “Ieyncoaren ama gracia oroz betheric” (VI-VII-)
- “Amoriac” / Amorea (VIII-IX)
- Amore espiritualaren goitasun eta beteginzarrea (X-XI-XII) bikotearen baitan mugatua den sendimendua egoistegia baita, zenbaketaren arteko (“bat” eta “oro”) antitesiak darabilzki berriz hemen, bainan oraino bertze zentzu batekin:

“Berce amoreac baten veci eztrade perestu
Norc beria berciari eztu nahi partitu

Ama virgen gloriosa hanbat vada complitu
Ororençat bera bayta leyaldela abastu.” (XI)

“Emazte eta guiçonoroc har amore maria” (XII)

Hemen egiten den bereiztasuna inportantea da ez baita lurreko amodioen izatea zalantzan ezartzen baizik eta *haien balio espiritual*: emazte eta gizonen artean den maitasuna ez da, gisa guziz, *betegina* (gero ikusiko da ez dela ere egiazkoa), lurreko biziak bekatu orijinalaren marka baitauka:

“Amorosec badaguite vehin bere nahia
Handiago gitençaye berce nahicaria
Eci vqhen behinere bere complimenduya. (XII)

- “Amore falsuy”-etarik ateratzeko bidean irabazten da betiereko bizia, (XIII—>XXIII), Andre dena Maria jatorrizko bekatuak ez baitu ukitu (XXI), “Beccatoren saluaceco ieyncoac eguin” baitzuen” (XXII), miserikordiosa baita (XXIII).
- Andre dena Mariaren amatasuna (XXIV—>XXXIII-).

Ohartzekoa da Etxepareren arrazoinamendua hagitz ordenatua eta egituratua dela, teologia-eskolastikazko kurtsuetan bere maisuengandik ikasia zukeen bezala.

Silogismoen erabiltzeak (23) oraino argiago dager hori. Ikus dezagun nola, adibidez, agertzen duen Andre dena Mariaren amatasuna (ikus gorago *Amorosen gatziguya*-ren mugimendua).

(23) Jon KORTAZAR rek ere adierazten du Etxepareren testuetan dagon egitura, hona zer dion: “Baldintzazko eta ahalezko perpausek bere poesia baldintzazko egoeran jartzen dute, silogismotik hurbil, sentitua eta bat batekoa den maitasunetik baino pentsatua eta eratua den poesiatik hurbilago. Eratua, asmatua, fikzionatua, kontzeptuala, berdin zait izenondo jarri, intelektuala, esan nahi dut, buruarekin egindakoa eta ez, neurri baten behintzat, bihotzarekin.” Amoros sekretuki dena” poemari irrealitate zantzua indartzen da silogismotik

Bi silogismo agertzen zaizkigu argiki.
Lehena XXII, XXIV / XXV kopletan:

a- *Hastapen nagusia*: Jainkoa “gauza ororen” jaun da, lehenago azpimarratua izan da Jainkoaren botere bakarra eta harek duela ere Andre dena Maria sortu:

“Beccatoren saluaceco ieyncoac eguin cinducen” (XXII)

b- *Hastapen ttipia*: “*çu anderia ama cira virginaric ieyncoaren*” (XXIV)

c- Ondorioa:

“*Eta gueroz erreguina ceru eta lurraren.*” (XXIV)

“*Ieyncoac iaunden gauça ororen çu cirade andere*” (XXV)

Bigarrena, aitzinekoari lotua eta XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX eta XXX. kopletan hedatzen dena:

a’- *Hastapen nagusia*: Andre dena Maria, unibertsoaren (“*mundu oro*”-ren) ama:

“O anderia ecin date ehor çure vardinik

Gaynecoric çuc eztuçu ieynco veraz berceic

Ieynco ezten verce oro dago çure azpitic

Ieyncoaren ama cira mundu oroz gaynetic.”(XXVI)

Ohartzekoak dira nola erabiliak diren ezezko perpausak, lehen hiru neurtitzetan atxematen ditugu: “ecin date”, “çut eztuçu”, “ezten”, ondotik etorriko diren bi norabide ezberdinezko baiezipen paraleloen agertzeko (“azpitic”, “gaynetic”):

“*oro dago çure azpitic*”

“*Ieyncoaren ama cira mundu oroz gaynetic.*”

b’- *Hastapen ttipia*: beraz gure ama da:

hurbil diren perpaus horren bidez. Eta silogismoa aipatzen dugularik, esan beharko genuke, ahozkotasuna ikertu dutenen ustetan silogismoa ulertzeko ezintasuna dela ahozkotasunak duen ezaugarrietako bat, eta beraz silogismoaren agerpenak idaztearekin egileak duen atxikimendua agertuko lukeela.”

Etxeparek idazkiarendako duen atxikimendua ez da zalantzan ezartzen ahal, ikus hor berak dizkion gauzak, baina ez zait hain argi KORTAZARREK ahozkotasunaz egiten duen mugatzea. Ikusiz ahozko arrazoinamendua “zientzia” edo hobeki erran, “arte” zela, silogismoaren erabilteza arrazoinamenduaren parte zen (ahoz ala -eta-idatziz). Ikus Michel ZINK.

Jon KORTAZARREK, arrazoin du testuaren ordenamendua azpimarratuz gehitzen duela-rik: “Poemen gaiak zatikatzeak, “Doktrina Christiana” n egiten den bezala, erakutsiko luke materialen organizaziorako trebezia, idaztearekin ohitua den norbaiten agerpena.(...)Baina materialaren ordenamendua ez da hor bukatzen. Idazle klasikozaileek ohi duten bezala, Dtxeparek ere badu simetriarako joera nabaria.(...)har dezagun “Amoros jelosia” horra hor poema simetrikoa. Zazpi ahapaldi ditu, lehenak 2 eta 4 eta bukaerakoak sei bertso, launakako egitura errespetatzeko, zazpi ahapaldi eta erdikoak gaiak aldatzen du, itaunen bidez errejistro berria aipatzen du poeman, alde bitan bananduz testua.” (in op. cit., nik dudak kopiatzen 9 eta 10. orrialdeak).

“Bere ama ecin vci obeditu gaberíc
Othoy gracia eguiguçu guiren çuyenetaric.”-(XXVII-)

horrek erran nahi du ere “enea” (Etxepare da mintzo bainan gu denek
ni hori guregain har genezake):

“Unsa çuc harbanençaçu gomendutan gogotic
(...)
Niri ere hel çaquičat othoy galdu gaberíc.” (XXVIII)

c’- Ondorioa: gure denen ama baldin bada Ama Birjina, haren
semea gure anaia da:

“Iangoycoa ezarri duçu gure anayeturic.” (XXX)

II 1b: Emazten fauore

Har dezagun, azken etsenplu bezala, *Emazten fauore*. Zein dira
agertzen diren mugimenduak?

1- *Sarrera* (I)

Distikoan emana, gaiaren agertzeko:

Emaztiac ez gayz erran ene amorecatic
Guiçonec vci valiçate elaydite faltaric.” (I)

2- *Gizon gaizki erraleen bide okerra* (II—>V)

“Anhiz guiçon ari bada andrez gayzqui errayten
Arhizqui eta desonesqui baytituzte aypacen” (II)

“Balentia sinpleada andren gayz erraytea
Bat gayz erran nahi vadu oro vardin sarcea” (IV)

“Amagatic andre oro behartuque goratu” (V)

3- “*Guiçonaren prouechuco*” emazteak dituen dohainak (VI—>XVII)

Etxeparek Ama eta etxeoandrearen birtute handiak gorai patzen ditu
argumentoa antitesian eraikituz; azpimarratzen du, denbora berean, zer
kalte izigarria den gizonarendako emaztearen falta (presentzia/
ausentzia).

“Sorthu eta hilguinate harc haz ezpaguiniça” (VI), edo,

“Haren escuz ossoan behar soynera eta iatera
Eridenian andre gabe galdu guiçon egurra” (VII)

Gizonen hutsak, birtute falta, antitetikoki agerraraziko ditu
Etxeparek:

“Gayxteria ialguitenda bethi guiçonetaric” (IX)

“Mila giçon gaizxtoric da emaztebatendako” (X)

“Hec guiçoner veva valite eliçate bat honic” (XI)

Sarreratik azken XIII. koplak honetara bada aitzinamendu, Etxepare bazterten da Jainkoari toki guziaren uzteko, ararteko bat bertzerik ez baita:

“Emaztiac ez gayz erran *ene* amorecatic” (I-1.n.)

“Ieyncoac emaztea mayte mundu oroz gaynetic

Cerutic*a* iayxicedin harçaz amoraturic

Emaztiac eçarridu gure anayeturic

Andre oro laudaceco *haren* amorecatic;” (XIII-50.n.)

Jainkoak emaztea “oroz gaynetic” duelakotz maitatzen, haren ez errespetatzea bekatu handi da, Jainkoa andre batengandik haragitu delakotz (“Emaztiac eçarridu gure anayeturic”).

Azken koplek emaztearen donario osoaz ariko dira (XIV, XV, XVI)

“Iruðiçayt emaztia dela gauça ezta”

Donario gucietan guciz gauça emya

gaoaz eta egunaz ere badu plazer handia

Harçaz gayzqui erraytia vilania handia.”(XIV)

Eguna/“gaoa” antitesien bitartez, Etxeparek aipatzen du alor intimoena, sekretuan (ganbaran?) egiten dena:

“Munduyan ezta gauçaric hayn eder ez placentic

Nola emaztia guiçonaren petic buluzcorric” (XV)

“Iobadeça dardoaz ere gorputzaren erditic

Aynguruyac bano oboro ezlarraque gayzquiric” (XVI)

Aipatze zuzenaren gibelean iduritzen, hor ere, eta hor bereziki, kezka didaktikoa agertzen dela: nola hez daitezke gizonak?, nola kontzientziaraz bekatoros direla eta, azkenean, beren buruari harrika ari direla?

Silogismoak badu hor bere zeregina, *logikak egia agerrarazten baitu biluzirik*, eta, kasu honetan gizona bere sareetan kokaturik uzten du Etxeparek. Ikus dezagun XIII garrenean borobiltzen den arrazoinamendua:

a- *Hastapen nagusia*: Jainkoak emaztea denen gainetik maite du (“Ieyncoac emaztea maite mundu oroz gainetic” -XIII-) zergatik? hark kreatu baitu eta Ama Birjinarengandik baita Kristo sortu (Emaztiac eçarridu gure anayeturic” -XIII-)

b- *Hastapen ttipia*: gizonak emazteen kontra gaizkika ari dira.

c- *Ondorioa*: Emaztearen kontra ari izanez, Jainkoaren kontra ari dira:

“Ieyncoac emaztea mayte mundu oroz gaynetic

Cerutic*a* iayxicedin harçaz amoraturic

Emaztiac eçarridu gure anayeturic

Andre oro laudaceco *haren* amorecatic” (XIII)

Ohartzekoa da ere, lehen bost kopletan gizona bere haragian unki zezakeen bestze silogismo bat agertarazia zuela Etxeparek:

a' - *Hastapen nagusia*: "Anhiz guiçon ari bada andrez gayzqui errayten" = Emazte guziak txarrak dira.

b' - *Hastapen ttipia*: bainan "Handi eta chipi oro hayetarie guirade."

c' - *Ondorioa*: beraz gizon guzien amak txarrak dira, eta nola hori gizonek eztezaketen onhar, emazteak laudatu beharko dituzte:

Damugaycic emazteac hari eman dithia" (IV)

"Andre gayz errayle oroc bearluque pensatu

Bera eta verce oro nontic guinaden sorthu

Ama emazte luyen ala ez nahi nuque galdatu

Amagatic andre oro beharluque goratu" (V)

Hainbertzetaraino azpimarratuz noraino doan gizonen ergelkeria, funtsgabekeria eta arrokeria, bide zuzena ("çuhur"-rena, = Jainkoak derakusena) erakuts daiteke:

"çuhur gutic andregatic gayzqui erran diroyte

Hayez hongui erraytea onestago liçate

(...)" (II)

Zuhurtziaren hastapena ixiltasuna baita

"Yxilica egoytia ederrago liçate" (II),

"Yxil ladin nahi nuque halacoden gucia" (IV).

ESTUDIOS ALAVESES

José Angel ASCUNCE, Presencia y función de la greguería en la poesía de Ernestina de Champourcin. (Pág. 237).

Teófilo AGUAYO CAMPO, La educación de Félix María Samaniego en Laguardia: El Estudio de Gramática. (Pág. 257).

Pedro Luis ECHEVERRIA GOÑI y José Javier VELEZ CHAURRI, Un retablo mixto del primer Renacimiento. Martín de Oñate y los Ayala en Domaquia. (Pág. 291).

Pablo GAY-POBES, San Pedro de Menagaray: una respuesta ortodoxa al movimiento ilustrado. (Pág. 315).

Aurelio BARRON GARCIA, Juan Fernández de Vallejo en Lanciego y Obécuri. (Pág. 339).

José Javier LOPEZ DE OCARIZ Y ALZOLA, La iconografía de la resurrección en un relieve de Armentia con recursos silenses. (Pág. 357).